

Kirjavahetused ja mõttelood (=?/?) „intellektuaalsed ajalood“: näiteid Balti provintside Valgustusajast

(Inglisekeelne pealkiri: „Correspondences and Intellectual Histories: Examples from the Enlightenment in the Baltic Provinces“)

Tiina Kirss

(Avalik loeng 28. septembril 2017 Tartu Ülikooli mõtteloo professorile kandideerimisel)

„Es thut mir leid – dass Du Deine hübsche Liedersammlung unfruchtbar leigen lässtest. Ganz abgesehen vom poetischen Standpunkte bieten die Lieder einen wichtigen Sprachschatz vor, und der Estnischen Sprache liegt sehr im Urge“ (Friedrich Robert Faehlmann Friedrich Reinhold Kreutzwaldile suvel 1833).

„Mul on kahju, et Sa oma ilusa lauludekogu kasutult seista lased. Hoopiski kõnelemata poeetilisest väärtusest, on laulud meil tähtsaks keelevaraks, eesti keelega on aga lugu väga halvasti...“ (Friedrich Robert Faehlmann Friedrich Reinhold Kreutzwaldile suvel 1833. Kirjad Fr. R. Faehlmannile, D.H. Jürgensonile ja teistele 1833-1860. koost E. Aaver, A. Nagelmaa, L. Raud. I köide. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Fr. R. Kreutzwaldi nimeline Kirjandusmuuseum. Tallinn: Eesti Raamat, 1976, lk 13.)

Käesoleva loengu üheks alustalaks on *kultuurilise tõlke* mõiste, mis ei piirdu keelilise vastavuse/kokkuleppelise adekvaatsusega, kuid mis hõlmab nii vastavusi kui vastukäivusi, nii seond-sõnu kui tühikuid. Mõistet „mõttelugu“ ei ole võimalik üksüheselt Euroopa suurematesse võorkeeltesse tõlkida. Seega pole see termin vastavuses ei saksa *Begriffsgeschichte* või *Geistesgeschichte*, prantsuse *histoire des idées*, *histoire des mentalités*, ega inglise *intellectual history* ga. Võiks isegi väita, et arvestades kultuuritõlke perspektivismi (*perspectivism*, *pace* Nietzsche), panustab eestikeelne mõiste „mõttelugu“ nüanssidele, mida pole siiani jõutud ei teoreetilises ega empiirilises plaanis lahti seletada. Loodan, et see saab olema üks tulevase mõtteloo professori ülesandeks nii õppe- kui uurimistöös Tartu Ülikoolis.

Ei ole juhus, et alustan varaseimast allesjäänud fragmendist Faehlmanni kirjavahetusest Kreutzwaldiga, mille tekstuaalsest paigutusest ning pärinevusest räägin alles loengu lõpul. Faehlmann ja Kreutzwald tutvusid Tartu Ülikooli arstiteaduskonna üliõpilastena 1825. aastal. Neist said mõttekaaslased ning nende kirjavahetus oli tingitud nii ühistest huvidest eesti kultuuri edendamisel kui ka ühisest elukutsest.

Käesoleva loengu eesti kultuuri taustaga kuulajad teadvustavad kahe Friedrichi vahelist tutvust ühenduslülid kaudu, milleks on eestikeelne rahvuseepos „Kalevipoeg“. Varasurnud Faehlmanni „suurprojekti“ jätkas tema noorem kolleeg Kreutzwald oma rahvaluule kogudele tuginedes, kasutades selleks tööks ülekoormatud arsti kutsetööst vaba aega. Need tänase loengu kuulajaskonna hulgas, kel Eesti-spetsiifilist märksõnade (ning tühikute!) välja pole, võivad kahe kaasaegse ja Eesti kultuuri suurkuju kirjavahetusele läheneda huvitatud võõrastena mõningate teistsuguste uurimisküsimuste kaudu, näiteks meditsiiniajaloos ja rahvatervishoius: mitmed kirjad käsitlevad haigusjuhte ning arstipraktika probleeme. See varamu on õnneks tänapäevani Eesti arhiivides hõlpsasti kättesaadav, *nota bene* – saksakeelses originaalis. Kuigi Faehlmann oma 1833. aasta suvel Kreutzwaldile kirjutatud kirjas sellele otseselt ei viita, on selge, et Kreutzwaldi osa eepose koostamisel pärast Faehlmanni surma tugines Kreutzwaldi enda aastapikkusele välitööle, mille hulka kuulus „Kalevipoega“ puutuva kohapärimuse valim, laiemalt võttes „laulude kogum“. Selle

allikmaterjali „viljatuse“ ning („riiulil“) seismise üle Faehlmann oma kirjas kurdabki. Tsitaat aga osutab lisaks kahele olulisele tõigale, esiteks, et [maakeelne] „laulude kogu“ oli Faehlmanni hinnangul lausa keele-aare ning teiseks, et Faehlmanni arvamust mööda olid eesti keelega tol ajal kurvad lood. Tõdegem, et kui Faehlmann 1842. aastal Tartu Ülikooli esimeseks eesti keele lektoriks nimetati, oli tema ülesandeks maakeele õpetamine akadeemilistes raamides, st Rosenplänteri „Beiträge'de“ laiendatud pealkirja, eesti keele „genauer Kenntnisse“ (täpsemate teadmiste) vahendamine saksa õppekeelega kõrgkooli tasemel. Seega oli saavutatud üks oluline samm eesti keele kui akadeemilise õppeaine väärikuse ja legitimeerimise suunas. Enne seda sammu polnud eesti keelt kõrghariduse maastikul lihtsalt olemas.

Iseenesestmõistetavalt vahetasid Faehlmann (1798-1850) ja Kreutzwald (1803-1882) kirju saksa keeles, nagu kõik kohalike balti provintside õpetatud rahvas. Seda markantsemalt mõjuvad mõned Kreutzwaldi kuulsaks saanud okkalised ning värvikad maakeelsed kirjad Faehlmannile, mille otsest tüliõuna pole tagantjärgi võimalik tuvastada. Saksa keelega käisid kaasa akadeemilised traditsioonid, kirjade kirjutamise viisakusvormelid ning konventsioonid. Faehlmann ja Kreutzwald tsiteerivad oma kirjavahetuses teineteisele Schillerit ja Goethet, ka Geseniuse traktaati kirgede ajaloo kohta. Neil oli ühine kultuuriline keel ning õpetatud inimesele kohane vihjetevaramu. Nende omavaheline kirjavahetus tihenes seoses Õpetatud Eesti Seltsi (*Gelehrte Estnische Gesellschaft*) rajamisega 1838. aastal.

Loengus väidan ning argumenteerin, et isiklikud kirjavahetused on esiteks kirjalikus vormis mõttevahetused (*échanges d'idées, exchanges of ideas*), mille kaudu ideed oma esmasõnastusel mõnikord sünnivadki. Kuid nad täidavad sageli (eriti „pika“ XIX sajandi teisel poolel) lisatõlendeid ehk anglofoonse akadeemilise maailma kõnepruugi järgi „teevad“ ka muud „kultuurilist tööd“ (*cultural work*). Olgu selle näiteks tõdemus, et ilma kirjadeta/kirjavahetusega poleks olnud võimalik organiseerida Esimest eesti üldlaulupidu ega hoida ülal õpetatud seltside kui Valgustusaja pärandina väga oluliste kultuuriliste institutsioonide eksisteerimist. Teiseks väidan, et kirjavahetuste lugemise ning tõlgendamise juures on oluline tajuda, et kirjade kirjutamine oli omandatav ehk õpitav ja õpetatav kunst, mille kultuurimudelite ning tavade selgestegemine osutab sageli teatud professionaalsetele niššidele, näiteks elukutselistele „kirjade kirjutajatele“, kes sõnastaks tellija valiku ning üldiste kommete järgi ka (isiklikud) armastuskirjad, aga ka kirjutamisõpikute pikale traditsioonile Euroopa kultuuris. Teisalt oli kirjavahetuse konventsioonide omandamine ning praktiseerimine üks osa „õpetatuks“ saamisest (*Gelehrsamkeit*) Neid teemasid aastakümneid uurinud Roger Chartier on osutanud üldisele hüpoteesile, et lugemise- ning kirjutamise ajalood on omavahel tihedalt põimunud. Kolmandaks väidaksin, et eesti kultuuri- ning mõtteloos olulised kirjavahetused (nt kuue-köiteline Kreutzwaldi kirjavahetus) on kasulikuks allikaks ka *biograafia* seisukohast. Biograafia kui õpetatud traditsiooni juurutasid eesti kirjalikus kultuuris nii kirikumehed kui ilmalikud õpetlased. Üheks vahelülis biograafika traditsioonide vahendamisel on ärkamisaegsete juhtide isiklike kirjavahetuste tõlkelised näited 1920.-1930. aastatel ajakirjas „Eesti Kirjandus“, mis omakorda tõstatavad küsimusi seoses tõlkelise lühendavuse-kokkusurutavusega (kunstiajaloolaste mõttes *foreshortening*) ning vastavate allikate avaliku tutvustamise ajenditega. Seda põnevamaks osutuvad küsimused seoses eesti kultuuri jaoks oluliste inimeste biograafiate puudumise ning nende kirjavahetuste seni avaldamata jätmisega (nt C. R. Jakobsoni kirjavahetus, mis on seni vaid kolme mapina olemas Eesti Kirjandusmuuseumi arhiivis Rudolf Põldmäe põhjaliku eeltöö näitena). F. R. Kreutzwaldi nekroloog kolleegile F. R. Faehlmannile hõlmab 49 lehekülge, ehk ühe numbril

Õpetatud Eesti Seltsi väljaandest 1852. aastal (Dr. Friedrich Robert Fählmann's Leben. – *Verhandlungen des gelehrten Estnischen Gesellschaft in Dorpat*, Bd. II, Heft 4). Elulooülevaade on üles ehitatud kronoloogiliselt ning sisaldab tsitaate kirjavahetustest –ka seda tsitaati, millega loengut alustasin, ning mis on (praeguse uurimisseisuga) varaseim teadaolev Faehlmanni kiri Kreutzwaldile. Nekroloogi ehk eulooia retoorika ja dekoorum on raam, millele ehitati hiljem ärkamisaja juhtide pikemaid biograafilisi käsitlusi (nt Mohrfeldti biograafia Jakob Hurdast).

Loengu teises osas keskendusin *intellectual history* mõistele Harvardi Ülikooli professori Peter E. Gordoni tõlgenduses. Argumenteerisin, et mõtete ning mõistete ajalugu nõuab „maailma“ (*world*) ehk konteksti. Ideed ei väljendu sotsiokultuuriliselt tühjas ruumis vaid vahendatuna materiaalseste tingimuste ning olustike kaudu, millest lahutamatud tegurid on näiteks sesoonne liikumiskiirus postiteedel (Eesti-ning Liivimaal rajatud Rootsi kuninganna Kristiina-aegne innovatsioon), paberi kättesaadavus (nii isiklikeks kirjadeks kui trükisteks) ning Vene riigi ametliku tsensuuri olemasolu. Niisiis ei tarvitse intellektuaalne ajalugu (*intellectual history*, st Gordoni arusaamist mööda) ristuda *non-conceptual world*'i mõistega. Antud väite toetuseks keskendusin O. W. Masingu Äksist 12. aprillil 1815 läkitatud kirjale J. H. Rosenplänterile Pärnu. Kirja huviorbiidis on võimalikult kohalike paberivabrikute olemasolu Rosenplänteri perioodilise väljaande „Beiträge zur genauern Kenntniß der esthnischen Sprache“ (1813–1832) jätkamiseks. Kiri näitab, et Masingu tutvusringkond oli lai ning spetsiifiline: ta tunneb laevade liikumisgraafikut Tallinnast Soome (ka Turusse). „Beiträge'de“ teadvustatud lugejaskond koosnes baltisaksa õpetlastest ning pastoritest, kes lootsid oma (tänapäeva mõttes „kompetentsi“) maakeeles parandada. Laiemalt osutasin O. W. Masingu (1763-1832) (ühepoolse) kirjavahetuse J. H. Rosenplänteri (1782-1846) kakskeelse ning ulatusliku skolaarse kommentaariumiga varustatud viieköitelise väljaande (1995–1997) olulisusele eesti mõtte- ning kultuuriloos, vaatamata selle väljaande allesjäänud tiraaži sihtotstarbelisele mahakandmise-ning likvideerimise initsiatiivile Eesti Kirjandusmuuseumi poolt viimase pooleteise aasta vältel. Kui on alles jäänud vaid ühe poole kirjad (kirjavahetuste uurijate puhul üsna sagedane juhtum) osutab kirjades esinevate metakommunikatiivsete signaalide (kas mu viimane X kuupäeva kiri on Sinuni jõudnud?) olemasolu võimalusele, et kirjavahetuse puuduva poole profiili, küsimusi ning väiteid on võimalik osaliselt taastada. Antud juhul otsustas J. H. Rosenplänteri lesk ja perekond, et paberid on väärtusetud, ning hävitas need.

Loengu kolmandas osas lähtusin Liz Stanley pruugitud mõistest *epistolarium* ehk äraseletatult võrgustikust, mis hõlmab kõiki tahke ühe kirjutaja kirjavahetustest, millele saavad lisanduda kirjade vahetamise (mõnikord väga erinev) sagedus, kiirus ning muud aspektid. Kreutzwaldi kogutud kirjavahetuste 6 köidet on erakordselt väärtuslik allikas ka sellepärast, et Kreutzwaldi epistolaarium on selle toel hästi hõlmatav ja rekonstrueeritav. Loengus on piirdutud tähelepanekuga, et Faehlmanni–Kreutzwaldi ning Masingu–Rosenplänteri kirjavahetused täiendavad ning võimendavad teineteist, kasvõi arvestades pidepunkte nende tegevuses, nimelt *Beiträge'de* koostamises ja avaldamises ning Õpetatud Eesti Seltsi ettevõtmistes. Lisaks oli *Beiträge'del* väidetavalt Õpetatud Eesti Seltsi loomisel eelkäija roll. Mõlemas kirjavahetuses on tegemist osaliselt kattuvate rahvavalgustuslike teemade ning huviorbiitidega. Kirjutajad võtsid nõuks anda eesti soost talupojale enam, kui „funktsionaalset lugemisostust“, laiendada tema silmaringi, arendada temas ratsionaalset lähenemist maailma asjadele ning anda talle harivamat kirjavara (Masingu lühikest aega kestnud, 1820–1821 avaldatud *Ma-Rahwa Näddalaleht* ja tema *Pühapäeva Vahelugemised*)

kui lihtsakoelised saksa keel”est tõlgitud moraliseerivad lood. Rosenplänter üritas – kuigi tulutult — õpetada eesti soost koolilastele hea käekirja tavasid, kuid ei suutnud selleks otstarbeks soetatud näidete ning õppematerjali kogusid turunduslikult realiseerida. Chartier väidab, et *savoir lire* ja *savoir écrire* on eraldi praktikad, ehk neid on kunstlikult teineteisest eraldatud kui soovitakse haridust piirata, eriti oma mõtete sõnastamist, isemõtlemist ja vaimset iseseisvust mida kirjutamine võimaldab. Chartier toob näiteks katoliku kiriku kontrolli all oleva tütarlaste hariduse Prantsusmaal, mis läbi pika XIX sajandi andis neile küll lugemisoskuse, piirates nende lugemisvara usuliste kirjutistega, ning asendas *savoir écrire* soorollidega kooskõlas olevate kodunduse ja käsitöö praktikatega („...*un modèle éducatif limitant les lectures des filles aux livres de la dévotion, les tient en lisière de l’écriture et leur transmet les savoirs propres à leur sexe et ses rôles, ainsi la couture et la cuisine qui constituent, tout ensemble, des apprentissages domestiques et des rites de passage féminins*”). Tütarlaste hariduse ajalugu Balti provintssides on teema mitmeks huvitavaks loenguks. Ärgem unustagem ka Lydia Koidula kirjavahetust Kreutzwaldiga (Kreutzwaldi kirjavahetuse V köide), ega ka seda, et „kirjaneitsi“ epistolaariumi koostamist ei ole veel sellest aspektist piisavalt uuritud (vrd Madli Puhveli Koidula biograafia ja Malle Salupere äsjane Koidula monograafia).

Kirjavahetuste uurimine kultuuriülekanne (*cultural transfer*) raamistikus (nagu seda on Valgustusaja prantsuse-saksa õpetlaste puhul läbi viinud Matthias Middell jt) ehk ka teistes, samasuguste ehk enama relevantsusega pakutud paradigmas nõuab eelkõige kirjakuultuuri ning kirjaliku kultuuri ajaloospetsiifilist lugemispädevust. Tänapäeva Eestis annab (kõikide välistudengite värbamisestrategiate kiuste) selliste kraadiõppurite otsing sageli tühikuid ... ehk sümptomaatilisi tühikäike. Kirjavahetuste uurimine on intellektuaalsete ajalugude, seega ka mõtteloo jaoks rikkalik ja põnev eeltöö, kuna kirjavahetustes leiduvadki sageli ideede esmasõnastamised, nende kriitiline piiritlemine ning kohandamine, uute ideede süünd ning juba ringluses olevate ideedekobarate kultuuriline tõlge, enne veel kui need jõuavad trükimeedias (ajakirjanduses) laiemale ringile. Täna loengus jõudsime vaid astuda üle selle läve, kasutades aastakümneid kestnud tekstide transkribeerimise, tõlkimise ning skolaarse annoteerimise töö vilju.